

STANISŁAW F. MICHALSKI

Łódź

ZAGADNIENIA RODZAJÓW LITERACKICH W LITERATURZE I POETYCE INDYJSKIEJ

I.

Brak ustalonych kryteriów, a raczej może trudności w ich ustaleniu powodują, że wyodrębnienie różnych rodzajów literackich w olbrzymiej masie pism indyjskich może w znacznym stopniu być tylko próbą sklasyfikowania materiału narastającego nieprzerwanie z roku na rok na olbrzymich przestrzeniach Indii blisko przez 4 tysiąclecia, niczym rosnący nieustannie las stalaktytów pieczar podziemnych. Teoretycy indyjscy, którzy potrafiały wyliczyć 39 alamkar (ozdób poetyckich) lub 32 rodzaje upamā (porównań), dzielą niemal zawsze utwory literackie na 3 działy: prozę, poezję i połączenie prozy z poezją. Jeden tylko Rādžaśekhara, o ile mogłem stwierdzić, daje w swej poetyce *Kāwjamīmāṃsā* klasyfikację literatury indyjskiej, dzieląc ją na pochodzącą od boga i od ludzi, klasyfikację poza tym niezupełną i dość chaotyczną. Teoretyk dramatu Bharata rozróżnia najrozmaitsze rodzaje dramatu (ob. niżej).

Literatura indyjska rozpada się na trzy wielkie działy: 1. literatura wedyjska; 2. epos; 3. literatura kunsztowna. Najlepiej więc jest rozpatrywać rodzaje literackie podług tych działów, uwzględniając jeszcze na końcu literaturę buddyjską i dżajnicką. Badanie utworów poetyckich w Indii jest niemal tak dawne, jak dawna jest poezja indyjska, a przynajmniej jak dawne jest utrwalenie na piśmie hymnów *Rgwedy*, przekazywanych początkowo tylko ustnie. Tekst bowiem *Rgwedy* przyszedł do nas od razu w dwóch postaciach: jednej właściwej, tj. w takiej, w jakiej była recytowana (*samhitā*), i w drugiej (*pada*), w której każde słowo zostało wyodrębnione z połączeń międzywyrazowych (tzw. *sandhi*) prowadzących często do niejasności i utrudniających zrozumienie tekstu. Poza tym *pada* rozwiązuje *composita* i udziela innych jeszcze wskazówek, jest więc pierwszym w literaturze indyjskiej komentarzem, dając w ten sposób początek typowo indyjskiemu rodzajowi literackiemu — krótszych lub dłuższych komentarzy do każdego niemal słowa tekstu. Wkrótce powstały inne jeszcze pisma egzegetyczne do *Rgwedy*, jak *Naighantuka* — spis synonimów, oraz komentarz na tym spisie oparty

Nirukta, którego autorem jest Jāśka, pierwszy znany nam bezpośrednio badacz utworu literackiego zarówno pod względem formy, jak i treści, nie pierwszy jednak w ogóle, gdyż sam wymienia w *Nirukcie* 17 swych poprzedników. Jāśka żył przypuszczalnie w VII—VI w. p.n.e.

Pierwszą epoką wielkiej literatury indyjskiej (sanskryckiej), ciągnącej się od hymnów *Rgwedy*, powstałych przypuszczalnie ok. 1300—1200 r. p.n.e., aż do dnia dzisiejszego, jest epoka wedyjska, która prócz 4 wed stworzyła liczne pisma egzegetyczne, liturgiczne, religijne, filozoficzne. Z dzieł tych najdonioślejsze znaczenie ma *Rgweda*, będąca do dzisiejszego dnia świętą księgą Indusów, choć przez nielicznych tylko dokładniej znana.

Rgweda składa się z 1028 hymnów (taką nazwę nadano w Europie tym utworom) wierszowanych, skierowanych głównie do pierwotnych bogów indyjskich — Indry, Agni, Aświnów, Waruny i in., hymnów spełnionych naiwną wiarą w potęgę bogów i zawierających prawie zawsze gorące błagania o pomoc i wszelkiego rodzaju bogactwa, przede wszystkim krowy, które dla tego pasterskiego wówczas ludu były największym skarbem. Nie wszystkie hymny są zrozumiałe, wiele ma charakter liturgiczny, były bowiem śpiewane lub recytowane przy ofierze. Są też hymny filozoficzne, dialogi, parę obrazków z powszedniego życia. Ale wszystko wyrażone nieporównanym stylem i językiem, który jak gdyby nabrał mocy i blasku w trudzie wędrówek po nieznanym obszarach, zanim ten zdobywczy lud indoeuropejski dotarł do nowej ojczyzny — nad rzeki Pëndżabu, do jasnych dolin Kaszmiru. Żywiołowość odczuwań, dobitność wysłowienia, niezwykłość epitetów i przenośni, surowa bezwzględność pierwotnych natur, ale jednocześnie z tym dziwna poezja w odtwarzaniu zjawisk przyrody, rozmach obrazów i delikatność linii, niczym w grotach Altamiry czy Lascaux — czynią to, że *Rgweda* jest zjawiskiem w literaturze jedynym, wielką relacją z wewnętrznych przeżyć człowieka sprzed tysięcy lat — rodzajem literackim samym dla siebie.

Druga weda — *Atharwaweda*, jest znacznie krótsza niż *Rgweda* i późniejsza od niej; ma charakter raczej ludowy, główną treść jej stanowią zaklęcia magiczne, czary, formuły do zwalczania chorób itp. Jest jednak pewna liczba hymnów oryginalnych kosmogonicznych, filozoficznych i in., są także hymny zapożyczone z *Rgwedy*.

Trzecia weda — *Sāmaweda*, jest niewielkim zbiorem strof, śpiewanych podczas ofiary, a więc rodzajem śpiewnika; nie jest utworem oryginalnym i nie ma większego znaczenia w literaturze wedyjskiej. Ten rodzaj literacki znany jest i z innych literatur.

Czwarta weda — *Jadźurweda*, jest w zasadzie zbiorem modlitw, które kapłan odmawia przy różnych ofiarach; składa się z hymnów lub oddzielnych strof, zapożyczonych przeważnie z *Rgwedy*, oraz z sentencji

prozą. Znaczna część tych sentencji są to różnego rodzaju egzorcyzmy, niekiedy zagadki, które kapłani zadają sobie podczas długotrwałych ofiar.

Drugą część literatury wedyjskiej stanowią pisma prozą, poświęcone „wiedzy o ofiarach“, tzw. *brāhmaṇy*. Są to liczne i obszerne pisma, z których tylko część doszła do naszych czasów; zawierają drobiazgowe wiadomości o rytuale przy składaniu tej czy innej ofiary, rozważania mistyczne o tych ofiarach, nagrody za nie w tym i przyszłym życiu, zapłaty dla kapłanów itd. — literatura jałowa i nużąca dla europejskiego czytelnika i tylko wplecione tu i ówdzie legendy, opowieści, mity mają istotną wartość literacką i niekiedy pełne są poezji, jak np. znana już z *Rgwedy* opowieść o Purūrawie i Urwaśi, która znajduje się w jednym z najciekawszych *brāhmaṇów* *Śatapatha-Brāhmaṇa* (*Brāhmaṇa stu ścieżek*).

Zakończeniem *brāhmaṇów* są zazwyczaj tzw. *āraṇjaki* (teksty leśne), odczytywane w tajemnicy w ustroniach leśnych. Składają się z elementów dość różnorodnych, wśród których przeważa symbolika ofiary. Znamy 6 wielkich *brāhmaṇów* i sześć *āraṇjak* do nich. Z kolei do każdej *āraṇjaki* należy *upaniszada*, tj. tekst filozoficzny. *Upaniszady* obok *Rgwedy* stanowią najcenniejszą część pism wedyjskich.

Upaniszad jest wiele: największy ze znanych zbiorów liczy ich 108, ale najbardziej znanych i najczęściej drukowanych jest 11: niektóre są krótkie, wierszowane (*Iśā, Kena, Katha*), inne prozaiczne z powplatanymi tu i ówdzie wierszami (*Czhāndogja, Brhadāraṇjaka*). Te dwie ostatnie są najobszerniejsze i zawierają, jeszcze obok tekstów przypominających *āraṇjaki* — wszystkie najważniejsze elementy filozofii określanej jako filozofia *upaniszad*, a polegającej na zasadzie absolutnego monizmu, na zupełnej jedności wewnętrznego świata człowieka ze światem zewnętrznym, *Ātmana* z *Brāhmaṇem*. Filozofia ta przedstawiona jest jednak w niezwykle pięknej szacie poetyckiej, pełnej fascynujących obrazów, metafor, porównań. Jako rodzaj literacki można by *upaniszady* porównać z niektórymi pismami filozofów greckich, głównie z fragmentami *Parmenidesa* i z paroma dialogami *Platona*.

Ostatnim wreszcie dziełem literatury wedyjskiej jest tzw. *Wedāṅga*, składająca się z 6 dopełnień — „członów“ (*anga*), zwanych na ogół *sutrami* (ob. niżej), poświęconych rytuałowi (*kalpa*), fonetyce (*śikṣā*), metryce (*czhanda*), gramatyce (*wjākaraṇa*), etymologii (*nirukta*), astronomii (*dźjotisza*). Nie są to utwory ściśle literackie, mają raczej charakter dzieł pomocniczych, służących do lepszego zrozumienia tekstów *wed* i *brahmaṇów*. Tak więc fonetyka zawiera cenne wiadomości o akcencie i prawidłowej wymowie dźwięków jęz. staroindyjskiego *kalpa*; w części poświęconej rytuałowi domowemu (*grhjasūtra*) daje niezwykle dokładny obraz codziennego życia owych czasów, opisując np. szczegółowo narodziny dziecka, nadanie mu imienia, karmienie dziecka, nawet golenie jego

głowy z drobiazgowymi detalami, później oddawanie chłopca na naukę do nauczyciela, obowiązki brahmańskiego ucznia itd. Zwłaszcza ceremonie ubiegania się o żonę i zaślubin są opisane szczegółowo. Opis taki, choć ma na celu pouczenie ojca rodziny o jego obowiązkach i o rytuale codziennego życia, jest właściwie dla nas, z perspektywy wieków, utworem literackim, malującym w realistyczny sposób pewne środowisko. Pisma *Wedāngi* noszą na ogół nazwę *sūtr* („nitek“, „przewodników“ po literaturze wedyjskiej). *Sūtry* te jednak nie wszystkie doszły do nas w swej pierwotnej postaci, tak np. *sūtry* gramatyczne, które dziś posiadamy, są dziełem późniejszego okresu i mają za autora słynnego gramatyka Pāniniego.

Jako rodzaj literacki *sūtry* są utworami bardzo oryginalnymi. Pisane prozą aforystyczną, mają na celu zawarcie jak najbogatszej treści w jak najmniejszej liczbie słów. Dlatego opuszcza się wszystkie mniej ważne słowa, a pozostawia tylko słowa jak gdyby kluczowe, które uczeń powinien zapamiętać. Rola nauczyciela lub komentatora polega na wskazywaniu uczniowi brakujących słów. Z czasem system ten doprowadził do tego, że *sūtry* składały się z dwóch, trzech słów, zupełnie niezrozumiałych bez komentarza. W Indii mówiono, że autor *sūtry* więcej się cieszył z zaoszczędzenia połowy krótkiej samogłoski niż z narodzenia syna. Pisano tym stylem dzieła naukowe, m. in. z dziedziny filozofii, i opatrywano je obszernymi komentarzami; niekiedy dodawano komentarze do komentarzy. *Komentarze* stały się w Indii rodzajem literackim bardzo popularnym. Wszystkie ważniejsze dzieła, a nawet i mniej ważne, opatrywano szczerze komentarzami, niekiedy jedno dzieło kilkunastoma, a nawet dwudziestoma komentarzami. W komentarzach takich nieraz prowadzono polemiki z przeciwnikami, wyjaśniano szczegółowo zawile, częściej może jednak zupełnie proste sprawy i na ogół zastępowały one z powodzeniem dzisiejsze prace krytyczne. Należy jeszcze zaznaczyć, że *wedy* wraz z *brāhmanami*, *āraṇjakami* i *upaniszadami* uważane są za dzieła objawione, za emanację brahmana, którą wieszczowie wedyjscy pojęli jakby w transie natchnienia. Tworzą one dział zwany *śruti* („usłyszenie“, „rewelacja“). Natomiast *Wedāṅga* nosi nazwę *smṛti* („to co przekazane jest do zapamiętania przez tradycję“).

Reasumując literaturę wedyjską, możemy powiedzieć, że wyróżniamy w niej następujące rodzaje literackie:

1. Hymny do bogów zawarte w zbiorze *Rgwedy*.
2. Wiersze o charakterze pierwotnej magii, zawarte w zbiorze *Atharwaweda* i występujące poza tym sporadycznie i w innych pismach wedyjskich.
3. Śpiewnik liturgiczny (*Sāmaweda*).
4. Modlitwy przeznaczone dla kapłanów ofiarników (*Jadźurweda*).

5. Brāhmany — utwory prozą, poświęcone wiedzy o ofiarach, którym kapłani bramińscy potrafili nadać olbrzymie, wprost kosmiczne znaczenie, gdyż cały wszechświat i bogowie byli według ich nauki produktem ofiary.

6. Āranjaki — mistyczne rozważania (prozą) nad ofiarą, rytuałem. Symbolika ofiary.

7. Upaniszady — teksty filozoficzne.

8. Sūtry — przewodnik po literaturze wedyjskiej.

9. Komentarze.

II

Po okresie wedyjskim, który sięgał przypuszczalnie do V—IV w. p.n.e., następuje w literaturze indyjskiej epoka eposu, z dominującymi w niej dwoma wielkimi utworami epicznymi — *Mahābhārata* i *Rāmājaną*.

Mahābhārata jest eposem olbrzymim, obejmuje bowiem, zależnie od recenzji, od 84 000 do 97 000 dwuwierszy, czyli tzw. ślok, składających się z 32 sylab (8×4); niektóre ustępy mają wiersz jedenastozgłoskowy (11×4); są też fragmenty prozą. Wobec takiego ogromu nazywano ją niekiedy całą literaturą, gdyż istotnie zawiera liczne utwory samodzielne nie związane z treścią eposu. Niegdyś *Mahābhārata*, jak sama mówi o sobie, zawierała 8000 ślok, później 26 tysięcy, reszta narastała z biegiem długiego czasu. Trudno określić, kiedy *Mahābhārata* zaczęła się tworzyć: przypuszczać można, że od VII—VI w. powstały pierwsze rapsody. W IV w. n.e. miała, jak dowiedziono, już tę samą postać, co dzisiaj.

Mahābhārata zawiera w sobie istotnie chyba wszystko, co się nagromadziło w życiu duchowym indyjskim przez długie wieki od czasu hymnów *Rgwedy*. Sama mówi o sobie, że zawarte są w niej rodowody bogów, gandharwów, dynastii królewskich — siedziby stworzeń, potrójna wiedza tajemna, wedy, joga, nauki, cnota i prawo, bogaństwo, miłość i nadto różne dzieła traktujące o tych trzech jak gdyby osiach indyjskiego życia: cnota (*dharma*), majątek (*artha*), miłość (*kāma*), polityka, ubóstwo, rozrost rodu Bhāratów, opowieści, legendy, komentarze, dzieła religijne. W jednym miejscu *Mahābhārata* mówi o sobie:

Cnota, zbawienie, miłość, skarby,
Jeśli są tutaj, mogą być gdzie indziej —
Lecz czego nie ma tu, Bhārato,
Tego na świecie nigdzie nie ma.

1. 62. 26 (ed. N. S. Pr.)

Mahābhārata jest więc w znacznym stopniu zbiorem różnych utworów, a zatem i różnych rodzajów literackich. Wiele z rodzajów już wymienionych, gdy mowa była o literaturze wedyjskiej, można odnaleźć w tej czy w innej księdze *Mahābhāraty*, mamy nawet dwa hymny do bogów, do Sūrji i do Aświnów, hymny te jednak są już bardzo dalekie od języka i stylu *Rgwedy*. Nowym rodzajem literackim jest epos bohaterskie, które

jednak nie obejmuje całej *Mahābhāraty*, lecz tylko księgi 2—11, a więc 10 ksiąg z ogólnej liczby 18. Głównym tematem tych ksiąg jest wielka walka dwóch spokrewnionych z sobą rodów: Pāndawów i Kaurawów, ale poza tym wplecione są do głównego tematu różne utwory wcale albo tylko luźno związane z życiem i losem bohaterów eposu. Są to przeważnie różnego rodzaju mity, legendy, opowieści mitologiczne, baśnie. Trudno najczęściej ustalić, co jest mitem, a co legendą, co opowieścią mitologiczną, a co baśnią. Świat bóstw w *Mahābhāracie* znacznie się przeobraził w stosunku do *Rgwedy*. Głównym bogiem jest teraz Wisnu, któremu *Rgweda* poświęciła zaledwie 4 hymny, a który w *Mahābhāracie* jest utożsamiany z Nārajāną, Krszną i innymi wielkimi bogami. Posiada podobnie jak Śiwa 1000 imion. On też często jest bohaterem tych legend i opowieści, albo sam, we własnej postaci, albo w jednym ze swych wcieleń (*avatāra*). Cechą tych utworów jest fantastyczność, a także pewna naiwność w rozwiązywaniu zawikłanych spraw. Może byłoby najlepiej, nie rozbijając tych utworów na oddzielne rodzaje, zaliczyć je wszystkie do jednego rodzaju literackiego: opowieści fantastycznych.

Poza tymi opowieściami pozostaną większe powieści poetyckie, jak *Nal* i *Damajanti*, streszczenie *Rāmājany* (*Rāmopākhjānam*), powieść o wiernej żonie *Sāvitri* i in., a także poematy filozoficzne, jak *Bhagawadgita* (z VI księgi) i *Anugīta* (z XIV). XI księga *Strīparwa* (*Księga Kobiet*), opisująca płacz kobiet na pobojuwisku i później pogrzeb poległych bohaterów, może być uważana za elegię, liczne zaś sentencje moralne, rozsiane po całym eposie, szczególnie sentencje Widury w V księdze, stanowią literaturę gnomiczną. Druga część *Mahābhāraty* od księgi XII opowiada o dalszych losach pięciu Pāndawów po osiągniętym zwycięstwie. Król Judhiszthira nie może pokonać smutku i bólu z powodu bratobójczej walki, w której polegli najwięksi bohaterowie obydwu rodów. Najstarszy z rodu, pradziad Bhīszma, leży ciężko ranny na łożu ze strzał — odłożył swą śmierć (połączenie się z brahmanem) do chwili, gdy nastąpi przesilenie dnia z nocą i słońce zacznie posuwać się ku północy (na 56 dni), i czas ten posłużył mu na wygłoszenie wielkiego poematu dydaktycznego, w którym pouczał Judhiszthirę o najrozmaitszych rzeczach i sprawach, jak o obowiązkach króla, o prawie, o sztuce wojennej, administracji wiejskiej i miejskiej, o podatkach, o karach, o finansach państwa, o kastach, o polityce względem sąsiadów, o tym, kiedy gwałt jest dopuszczalny, a kiedy nie itd. Pouczenia te są przeplatane przypowieściami i bajkami (ob. niżej), a także wierszami gnomicznymi. W dalszym ciągu swych pouczeń Bhīszma wygłasza wielki traktat o wyzwoleniu (*Mokszadharmā*). Pociesza w nim Judhiszthirę tym, że życie nie jest realne, że wyrzec się należy rozkoszy światowych, dążyć do ubóstwa. Wygłasza dalej zasady filozofii upaniszad, Samkhji i Jogi, rozprawia o bogach, o umiejętności rozdawania

darów itd. Nauki te i pouczenia zawarte są w dwóch wielkich księgach — XII i XIII (księga spokoju i księga pouczeń).

Całość jest wielkim poematem (ok. 25 000 słok) dydaktyczno-polityczno-filozoficznym i jako rodzaj literacki jedynym chyba dziełem tego typu w literaturze światowej.

Następne księgi są znacznie krótsze. Judhiszthira pędzi życie w smutku i bolesnym rozpamiętywaniu przeszłości, pragnie już tylko spokoju i oderwania się od świata. W XVII księdze 5 braci Pāndawów wraz ze swą wspólną małżonką Draupadī po wielkiej podróży wokół ziemi przybywa na świętą górę Meru, gdzie wspinając się z trudem na szczyt wszyscy kolejno padają martwi po drodze, prócz Judhiszthiry, który pnie się w górę samotny, mając za towarzysza tylko wiernego psa, nie opuszczającego braci w ich ostatniej wyprawie. W końcu, wśród grzmotów przybywa na wozie niebieskim bóg Indra i zabiera króla do nieba. W ostatniej krótkiej XVIII księdze bogowie posyłają Judhiszthirę do piekła, by oglądał męki pokutujących za winy popełnione na ziemi. Męki te nie trwają wiecznie; dusze po odpokutowaniu idą do raju. Opis piekła jest bardzo realistycznie odmalowanym indyjskim odpowiednikiem piekła Dantego i hadesu¹ starożytnych Greków. Opisy takie, pełne bujnej fantazji, należałoby, jak się zdaje, zaliczyć do osobnego rodzaju literackiego.

Drugie epos indyjskie *Rāmājana*, którego autorem ma być poeta Walmiki, może najlepiej dałoby się określić jako epos romantyczne — tyle jest w nim miłości, bohaterstwa, poświęcenia, wszystko na tle zwrotnikowych krajobrazów, fantastycznych przygód, nadludzkich zamierzeń, gigantycznych walk. Wiele jest wplecionych legend i opowieści tego typu, co w *Mahābhāracie*, są tu ponadto wspaniałe opisy natury, puszczy i morza, pałaców Rāwany i pór roku, ale nad wszystkim dominuje postać Rāmy, nieskazitelnego bohatera, który do dziś jest dla Indusów najwyższym ideałem człowieczeństwa, a jednocześnie i boskości, gdyż Rāma był wcieleńiem Wisznu. W poszukiwaniu małżonki swej Sity porwanej przez demona Rāwanę Rāma zawarł sojusz ze szlachetnym królem małp Sugrīwą i z jego hufcami przeszedł po zbudowanym przez małpy moście na wyspę Lanę, gdzie po straszliwej walce pokonał Rāwanę i odzyskał Sitę. Niektórzy badacze przypuszczają, że mamy tu do czynienia z fragmentami eposu zwierzęcego; innego zdania są czarni tubylcy w południowej Indii, którzy jeszcze w końcu 1957 r. podczas zamieszek w prowincji Madraskiej, skierowanych przeciwko rządowi centralnemu i znienawidzonym brahminom, posługiwali się hasłem, iż w *Rāmājanie* tubylcy na południu przedstawieni są jako małpy.

¹ Por. artykuł Gansinca w Pauly-Wissowa *Realencyclopaedie d. kl. Althertumswissenschaft*.

Opisy przyrody, szczególnie w V księdze *Sundarakhānda* (księga piękności), należy traktować jako osobny rodzaj literacki, dotychczas na ogół w literaturze indyjskiej prawie nie znany, który jednak wywarł niewątpliwy wpływ na kunsztowną literaturę następnego okresu.

Obok *Mahābhāraty* i *Rāmājany* istniały już w okresie powedyjskim liczne dzieła religijne, przeważnie bardzo obszerne, nazywane *purāṇa*, „dawne opowieści“, poświęcone czci Wisznu i Śiwy, częściowo i innych bogów. Gdy Wisznu i Śiwa zajęli miejsce dawnych bogów wedyjskich, a religia wedyjska przekształciła się z wolna w hinduizm, świętymi księgami nowej religii stały się *purāṇy*. Nie są to dzieła jednolite, lecz bardzo różnorodne zbiory wiadomości przekazywanych przez tradycję indyjską, a więc teksty kosmologiczne, dzieje i genealogie bogów, bohaterów, wieszczów, początki sławnych dynastii, genealogie królewskie, mityczne dynastie słoneczne i księżycowe, poza tym są części poświęcone prawom i obowiązkom kast, obrzędom, uroczystościom, ceremoniom pogrzebowym itd. Nad wszystkim tym dominuje kult Wisznu lub Śiwy. Częste są założeń z eposu, liczne też legendy i opowieści wplecione do tekstu. Tworzą te dzieła, których jest 18, specjalny rodzaj literacki. *Wisznupurāṇa* jest głównym dziełem czcicieli Wisznu. *Wājupurāṇa* jest autorytetem dla czcicieli Śiwy. Największą popularność posiada do dziś dnia *Bhāgawata-purāṇa*, oparta w znacznej części na wymienionej wyżej *Wisznupurāṇie*. Za najstarszą i najciekawszą uchodzi *Mārkaṇḍejapurāṇa*.

Obok *purāṇ* są jeszcze tzw. *upapurāṇy* w liczbie 18, treścią niewiele się różniące od *purāṇ*, lecz przeważnie związane z miejscowymi kultami religijnymi. *Hariwaṇśa* (*Genealogia boga Hari*, tj. Wisznu), niekiedy uważana za dodatek do *Mahābhāraty*, licząca przeszło 16 000 wierszy, jest też rodzajem *purāṇy*, z eposem zaś nie ma nic prawie wspólnego.

Z olbrzymiej literatury indyjskiej religijnej częściowo dopiero poznane są tzw. *āgama*, teksty różnych gmin religijnych; tradycja wylicza 108 *āgam* wisznuickich, 28 *śiwaickich*, 77 „*śākta*“ („potęg żeńskich“), których kult ma licznych zwolenników. Treścią *āgam* jest wiedza o bogu, o zbawieniu — joga, głównie koncentracja duchowa, kult i metody tego kultu. Część *āgam* stanowią tzw. *tantra* („księgi“) operujące magią, która ma dawać nadnaturalne siły. Są to przeważnie dialogi Śiwy z Śakti w postaci bogini Durgi — dziwaczna literatura, w której obok rozważań filozoficznych występują opisy orgiastycznych kultów, mających prowadzić ducha ludzkiego przez przesyt do pogrążenia się w świat pozaziemski. Dzisiejszy hinduizm jest w znacznym stopniu przesiąknięty tantryzmem, związanym ze czcią „potęg żeńskich“, które w postaci Durgi czy Kāli, czy Czandy, mają własne świątynie i własne ceremonie z krwawymi ofiarami. Z licznych bardzo dzieł tantryzmu, częściowo tylko znanych, najpopularniejszym jest *Mahānirvāṇa-tantra* (*Tantra o Wielkim*

Zgaśnięciu). Opiera się ona w znacznym stopniu na upaniszadach, ale brāhman z upaniszad jest tu potęgą żeńską (*Śakti*), z której rozwinął się świat. Wszystkie bóstwa żeńskie są tylko różnymi imionami wielkiej uniwersalnej Matki Świata (*Džaganmātā*), stąd w końcu każda kobieta jest uważana za inkarnację tej „Wielkiej Bogini“.

W drugiej więc epoce literatury indyjskiej mamy następujące nowe rodzaje literackie:

1. Epos bohaterskie — *Mahābhārata* (ks. II—XI).
2. Epos romantyczne — *Rāmājana*.
3. Poemat dydaktyczno-filozoficzny — *Mahābhārata* (ks. XII—XIII).
4. Dawne tradycje — purāny i upapurāny.
5. Pisma religijno-magiczne — āgamy i tantry.

Poza tym można by wyróżnić w eposie:

6. Powieści poetyckie, jak *Nala* i *Damajantī*.
7. Poematy filozoficzne, jak *Bhagawadgītā*.
8. Opowieści fantastyczne.
9. Elegie, jak *Placz kobiet* (*Strī-parva* z *Mahābhāraty* XI).
10. Hymny do bogów, jak hymn do *Sūrji*.
11. Teksty gnomiczne, jak sentencje *Widury* z *Mahābhāraty* V.
12. Opisy artystyczne w *Rāmājanie*.
13. Opisy piekła (ostatnia księga *Mahābhāraty*).

III

III epoka to literatura kunsztowna. — Artystyczne opisy przyrody w V księdze *Rāmājany* są jakby ogniwem łączącym epos indyjski z poezją kunsztowną, która wypełnia ostatni okres literatury indyjskiej. Nie ma tu już na ogół dzieł anonimowych — wiemy zazwyczaj, kto napisał ten czy inny utwór, choć o życiu autorów, o epoce, w której działali, nie wiemy prawie nic. Z różnych świadectw wiemy, że podręczniki poetyki istniały już w I i II w. przed naszą erą, więc i utwory stosujące się do przepisów poetyki musiały pochodzić co najmniej z tej właśnie epoki. Teoretycy indyjscy, jak Rādżaśekhara, są nawet zdania, że poetyka poprzedza poezję kunsztowną. Mówi on: „Nie ogląda się karawany w ciemnościach nocy, zanim nie zapłoną latarnie“. Pierwszym poetą nowej epoki, którego utwory doszły do nas, był buddysta Aśwaghosza, żyjący w I w. n.e. Nie był on jednak uznany przez prawowierną literaturę indyjską i dwa jego wielkie poematy *Buddhacarita* (*Życie Buddy*) i *Saundarananda* (*Życie Nandy*) odnaleziono i ogłoszono dopiero na początku XX w. Okazało się, że są to wybitne dzieła kunsztownej poezji, pierwsze utwory należące do rodzaju literackiego wielkich poematów (*mahākāvya*), których liczono w Indii 6: dwa wielkie poematy Kālidāsy: 1. *Raghuvamśa* (*Ród Raghu*), 2. *Kumārasambhawa* (*Narodziny boga wojny*) oraz trzeci, znacznie mniej-

szy rozmiarami, będący rodzajem elegii — *Meghadūta* (*Obłok posłem*). Następnymi trzema utworami są: 4. *Kirātārdžuniya* (*Walka Kirāty z Ar-dżuną*), którego autorem jest Bhārawi, 5. *Śiśupālavadha* (*Zabicie Śiśupāli*), autorem jest Māgha, i 6. *Naiszadha* (*Przygody króla Niszadhy Nala*), autor Śriharsza.

Trzy ostatnie utwory zaczerpnęły treść z *Mahābhāraty* i są niewątpliwie niższe co do wartości niż poematy Aśwaghoszy, które powinny by zająć miejsce pomiędzy wielkimi poematami indyjskimi. Jeden z późniejszych teoretyków, Rudrata, opracował na podstawie poematów Bhārawiego i Māghy szczegółowe przepisy, jakimi powinny być tego rodzaju utwory. Kālidāsa i Bhārawi, pierwsi autorowie wielkich poematów, mieli wielu następców, jak Bhatti, który w poemacie *Bhattikāvja* zawarł całą treść *Rāmājany*; do typowych dziwactw tej epoki należy fakt, że *Bhattikāvja* jednocześnie ilustruje na przykładach prawidła gramatyki i retoryki. Kumāradāsa napisał pod wyraźnym wpływem poematów Kālidāsy poemat o temacie zaczerpniętym z *Rāmājany* — *Džanakīharana* (*Porwanie Džanakji* tj. Sity). Kawirādza jest autorem poematu *Rāghawa-Pāndawīja* (*Historia Rāghawów i Pāndawów*), który można czytać jako historię jednego rodu lub drugiego, dzięki dwuznacznym wyrazom i zdaniom. Jest to rodzaj literacki jedyny zapewne na świecie. Jest jeszcze wiele innych „wielkich poematów“ wydanych lub znanych z rękopisów — piszą je w Indii jeszcze i w naszej epoce.

Drugi rodzaj kunsztownej poezji — gnomicznodydaktyczny, ma swego przedstawiciela w osobie jednego z najwybitniejszych poetów imieniem Bhartrihari. Jest on autorem trzech „setek“ strof; pierwsza setka jest zbiorem sentencji z zakresu polityki (*nīti*), druga mówi o obojętności do świata (*wairāgja*), trzecia należy właściwie do następnego rodzaju literackiego, gdyż mówi o miłości (*śrngāra*). W literaturze indyjskiej mamy wiele takich zbiorów sentencji, jak np. niedawno po raz pierwszy wydany zbiór *Subhāszitaratuakosza* (*Skarbiec pięknych sentencji*).

Poezja liryczna miłosna: najwybitniejszym dziełem jest *Amāruśataka* (100 strof *Amaru*).

Poezja religijna składa się z hymnów głównie na cześć Wisznu i Śiwy. Już Kālidāsa w swych poematach umieścił dwa takie hymny do Wisznu. Są hymny przypisywane słynnemu filozofowi Śankarze, który miał być również autorem poetyckich traktatów filozoficznych, jak *Ātma-bodha* (*Poznanie duszy*) lub *Saudarja-lahari* (*Fala łaski*) o 100 strofach. Hymny tej epoki są zupełnie różne od hymnów *Rgwedy* i stanowią osobny rodzaj literacki.

Utworem religijno-erotycznym, jedynym w swoim rodzaju, jest słynna *Gītagowinda* (*Pieśń na cześć Gowindy*, tj. Krszny) Dżajadewy, pochodząca z XII w. Składa się z 12 mniejszych pieśni i 24 kantylen

po osiem strof, ze stałym refrenem; każda kantylena ma inną melodię i inny rytm, ale muzyki tej, choć zanotowanej, nie udało się odtworzyć. Treścią są miłostki Krszny z pasterką imieniem Radhā. Język niekiedy prosty, częściej wyszukany, rymy końcowe i wewnętrzne, alankary według najbardziej wyrafinowanych zasad poetyki. Całość to jakby świat na wpół realny, rozplywający się we mgle poezji.

Jedynym niemal dziełem historycznym Indii jest wielka kronika wierszowana poety kaszmirskiego imieniem Kalhana pt. *Rādžataranginī* (*Rzeka królów*) zawierająca blisko 8000 słok, pochodząca z XII w. Pierwsza część dzieła ma charakter legendarny, dopiero epoka bliska autorowi jest przedstawiona zgodnie z faktami historycznymi.

Śāstr y. Teoretyk Rādžāśekhara dzieli całą literaturę na dwa główne działy: traktaty (*sāstra*) i poezję (*kāvja*), przy czym 6 śāstr znanych z literatury wedyjskiej dopełnia siódmą — poetyką (*alamkāra*). Śāstry zresztą w epoce poezji kunsztownej zmieniły znacznie swą formę, przystosowując się w pewnym stopniu do utworów poetyckich; tak więc dawna *Dharmasūtra*, trudna do zrozumienia bez komentarza, ustąpiła miejsca nowym opracowaniom, z których najważniejsza jest *Dharmaśāstra*, przypisywana Manu (stąd nazwa *Manusmṛti*), pisana słokami, językiem zrozumiałym, mająca fragmenty wysokiej wartości poetyckiej. Jest ona najbardziej miarodajnym zbiorem dla prawowiernych Hindusów (prawa Manu).

Zaliczone do traktatów naukowych przez Rādžāśekhara podręczniki poetyki (*alamkāra* — właściwie „ozdoba”) istniały niewątpliwie już w ostatnich wiekach przed n. erą, nie doszły jednak do naszych czasów. Najstarsze, jakie znamy, pochodzą zapewne z pierwszych wieków naszej ery; są to: *Nāṭya-śāstra* (*Wiedza sztuki dramatycznej*) Bharaty, poświęcona przede wszystkim teatrowi, i *Kāvja-alamkāra* (*Ozdoby poezji*) Bhamahy, zawierająca 398 strof. Podobnie jak niemal wszyscy teoretycy Bhamaha nie zajmuje się bardziej szczegółowo rodzajami literackimi, dzieląc całą poezję (*kāvja*) jedynie na epos, dramat i opowieści. Poza tym mówi o kwalifikacjach, jakie powinien mieć poeta, główną jednak uwagę, podobnie jak inni autorzy, poświęca zaletom i wadom utworów poetyckich, ozdobom (*alamkārom*), w szczególności zaś porównaniom, które klasyfikuje w drobiazgowy sposób. W końcu mówi o logice, której zasad poeta powinien się trzymać, podobnie jak prawideł gramatycznych. Z innych teoretyków najbardziej znanym jest Dandin, autor *Zwierciadła poezji* (*Kāvjadarśa*); zajmuje się on głównie *alamkārami*, które analizuje szczegółowo.

Bardzo ważnym zagadnieniem dla teoretyków jest problem, co jest istotą poezji. Dla jednych jest to wzruszenie, emocja (*rasa* — dosł. smak), dla innych sugestia, napomnienie (*dhwani*), które trzeba w poezji zro-

zumieć, a raczej odczuć, wreszcie inni uważają za „duszę poezji“ (*wakrokti* — dosł. „krzywa mowa“) — słowo rozumiane nie w zwykłym znaczeniu, ale w tym, które chce mu nadać poeta. Traktatów o poetyce jest w Indii bardzo dużo; są one jeszcze i dziś ogłaszane ze znalezionych rękopisów, a również i pisane przez współczesnych autorów.

Medycyna (*Wajdja*) posiadała kilka śāstr (traktatów). Najsłynniejszym był *Suśruta samhitā* (*Zbiór Suśruty*). Traktaty astronomiczne opracował na nowo Warāhamihira z dużym darem poetyckim, podobnie jak słynny matematyk Bhāskara (XII w.) swe traktaty arytmetyczne i algebraiczne.

Satyra. Osobny rodzaj literacki stanowi także jedyny niemal w literaturze indyjskiej utwór satyryczny, wierszowany, o podkładzie erotycznym i komicznym zarazem, pt. *Kuttanī-mata* (*Rada stręczycielki*), którego autorem jest minister króla Kaszmiru Dāmodaragupta, żyjący na przełomie VIII i IX wieku.

Bajki i opowieści. Bardzo obszerna jest indyjska literatura fabularna: zbiory bajek i opowieści, wierszowane lub prozaiczne ze wstawkami wierszowanymi, mające często charakter dydaktyczny. Najstarszym takim zbiorem był zbiór Gunādhji — *Brhad-kathā* (*Wielka opowieść*), zapewne z I—II w. n. ery, w narzeczu pańsaczi; zbiór ten zaginął, ale kaszmirski poeta Somadewa (XI w.) oparł na nim swój wierszowany zbiór *Kathā-sarit-sāgara* (*Ocean strumieni opowieści*), napisany z nadzwyczajną werwą, pełen życia i ruchu. Charakter dydaktyczny mają 2 słynne zbiory, *Pañcātānta* (*Pięcioksiąg*) i *Hitopadeśa* (*Pożyteczna nauka*) — są to krótsze lub dłuższe bajki, przeplatane bardzo licznymi sentencjami wierszowanymi, przeważnie z zakresu „mądrości życiowej“. Utwory te mają formę „ramową“ — ramą jest tu polecenie dane mądrymu braminowi przez pewnego króla, aby ten zajął się nauką jego głupich synów. Bramin ułożył odpowiedni podręcznik systemem „szkatułkowym“, z najrozmaitszymi przykładami w formie bajek przeważnie z życia zwierząt i opatrzył go odpowiednimi sentencjami i pouczeniami. I w końcu dopiął swego: synowie królewscy nauczyli się „mądrości życiowej“.

Proza. Literatura sanskrycka posiada kilka powieści, mianowicie: *Daśakumārcarita* (*Przypadki dziesięciu książąt*), której autorem jest Dandin, twórca poetyki *Zwierciadło poezji*. Jest to utwór pisany stylem kunsztownym, lecz jeszcze zrozumiałym, w odróżnieniu od późniejszych powieści jak *Harszacarita* (*Koleje życia króla Harszy*) oraz *Kādambarī* (oznacza imię), które są odstraszcającymi próbkami późniejszego stylu, mętnego, pełnego bardzo długich złożeń, składających się nieraz z setek wyrazów, nagromadzonych epitetów i najrozmaitszych ekscesów stylistycznych.

W odróżnieniu od tych powieści krótkie opowiadania, nowe są pisane na ogół językiem prostym, zrozumiałym i mają treść przeważnie interesującą. Są to takie zbiory, jak 25 opowieści *Wampira* (Wetāli), *Sukasaptati* (70 opowieści papugi), *Simhāsana* (Opowieści tronu) i in.

Oryginalnym prozaicznym utworem jest *Kāmasūtra* Wātsjajany — najstarszy z zachowanych i najbardziej popularny podręcznik miłości. Utrzymany jest w stylu pedantycznym, zawiera wiele interesującego materiału o obyczajach, strojach, obrzędach weselnych, elegancji ówczesnej itd.

Arthaśāstra (Traktat o polityce), przypisywany Kautilji, jest bardzo ciekawym zbiorem wiadomości o rządzeniu państwem, o prawach, o tajnych agentach (stałych figurach na dworach królewskich), o królu, dworakach, o klęskach nawiedzających państwo, o wojsku, zdobywaniu twierdz itd. Jest to encyklopedia nauki o państwie w warunkach indyjskich.

Systemy filozoficzne: *Mimāṃsā*, *Wedānta*, *Sāṃkhja*, *Joga*, *Waiśeṣika*, *Njāja* (Logika), tworzą tzw. „szóstkę“ ortodoksyjnych systemów i należą do rodzaju literackiego *sūtr* *Wedāngi* (por. wyżej); pomiędzy nimi: *sūtry* *wedantyczne* *Bādarājany*, powstałe w nie dającej się bliżej określić epoce, choć zachowały enigmatyczną postać *sūtr* *Wedāngi* i nie są zrozumiałe, to jednak stały się źródłem nowych koncepcji, gdyż słynny filozof *Sankara* (X w.) w obszernym komentarzu osnuł na nich swą własną filozofię. Inny komentator, *Rāmānudża*, oparł na tych samych *sūtrach* odrębny rodzaj filozofii. Inne systemy z wymienionych wyżej mają również obok *sūtr* swoje komentarze. System materialistyczny *Czārwāki* stoi na uboczu.

Dramat. Według teoretyków indyjskich, jak *Bharata*, rozróżnia się 10 rodzajów dramatu. Z tych rodzajów jednak tylko siedem znalazło swój wyraz w utworach dawniejszego pochodzenia. Rodzaje te są:

1. *Nāṭaka*, 5 do 10 aktów, treść czerpana z legend, bohater wysoko postawiony. Typ „wzruszenia“ (*rasa*) bohaterski i erotyczny.

2. *Prakarana*, rodzaj dramatu obyczajowego, 5—10 aktów, bohater może być ministrem, braminem, nawet bogatym kupcem, byle nie królem. Wzruszenie typu erotycznego.

3. *Samavkāra*, 3 akty, dramat fantastyczny, bohaterski, bogowie i demony, walki, podstęp, awantury. Klasycznych przykładów brak.

4. *Dima*, dramat fantastyczny, 4 akty, treść z legend, duchy, demony, walki, czary.

5. *Wjājoga*, widowisko wojenne, 1 akt, treść z legend, bohater bóg lub człowiek wplątany w walki, brak pierwiastka erotycznego i komicznego.

6. *Bhāna*, monolog, rozmowa ze światem wyobraźni, 1 akt, erotyczny i komiczny.

7. *Prahasana*, farsa, 1 akt, występują głównie ludzie niższych warstw społecznych, kłótnie, bijatyki.

Dramaty *Bhāsy*, *Kalidāsy*, dwa *Bhavabhūtiego* należą do rodzaju *nā-taka*; *Mrcchakatika* (*Wózek gliniany*) do rodzaju *prakarana*. Taki jednak dramat na wskroś polityczny, pozbawiony zupełnie pierwiastka erotycznego jak *Mudrārāksza* (*Rāksza pieczęcią*), mówiący o pogodzeniu się wiernego ministra *Rākszasy* z uzurpatorem przez zręczne machinacje bramina *Czānakji*, nie mieści się wcale w schemacie klasyfikacyjnym teoretyków indyjskiego teatru. Również z trudem da się umieścić w tym schemacie filozoficzno-alegoryczny dramat *Prabodhacandroda* (*Wzejście księżycy wiedzy*) *Krsznamiśry* (XI wiek).

Prócz 10 głównych rodzajów dramatu (*rūpaka*) jest jeszcze do dwudziestu rodzajów widowisk podrzędnych (*uparūpaka*). Zasadnicza różnica polega na tym, że w *rūpakach* chodzi o akcję sceniczną (*nātja*), a w *uparūpakach* raczej o tańce i śpiewy (*nrtja*), tekst zaś najczęściej zapożyczony jest z prawdziwych dramatów (*rūpaka*). *Uparūpaki* są zjawiskiem późniejszym niż właściwy dramat indyjski.

Czampū — proza połączona z wierszami. Już *Dandin* podaje ten rodzaj literacki, ale nie znamy w nim żadnego wybitniejszego utworu. Najstarszym, który do nas doszedł, jest *Nala czampū*, inaczej *Damajantī Kathā*, autorem jest *Triwikrama Bhatta* (X w.). Treść swą *czampū* biorą zawsze niemal z eposu, znamy więc *Rāmājana-czampū*, *Bharata-czampū* itp.

W literaturze kunsztownej rozróżniamy zatem następujące rodzaje literackie:

Utwory wierszowane:

1. Wielkie poematy (*Mahākāvya*).
2. Poezja gnomiczno-dydaktyczna (*Bhartrihari*).
3. Liryka miłosna (*Setka strof Amaru*).
4. Poezja religijna (hymny).
5. Liryka religijno-erotyczna (*Gītagowinda Dżajadewy*).
6. Kronika historyczna (*Rādżataranginī Kalhany*).
7. Traktaty naukowe (*śāstry*):
 - a) Prawnicze (*Manawadharmasāstra*).
 - b) Astronomiczne (*Warāhimihira*).
 - c) Medyczne (*Suśruti*).
 - d) Filozoficzne (Sześć systemów).
 - e) Gramatyczne (*Pānini*).
8. Poetyki (*Kāvjadarśa Dandina*).
9. Utwory satyryczne (*Damodara*).

10. Zbiory opowieści, powiastek, bajek.

11. Bajki o charakterze dydaktycznym (*Pañcatantra*).

Proza:

12. Powieść (*Daśakumāraccarita* Dandina).

13. Opowiadania, nowele (25 opowieści Wampira).

14. Podręczniki miłości (*Kāmasūtra* Wātsjājany).

15. *Arthaśāstra* (Traktat o polityce).

16. Traktaty filozoficzne (komentarze do sūtr).

17. Dramat (dzieli się na 10 głównych rodzajów i ok. 20 rodzajów drugorzędnych).

Proza i wiersze — czampū:

18. *Nala czampū* (autor Triwikrama Bhatta).

IV

Osobnym działem są pisma buddyjskie w języku sanskryckim, powstałe w czasie rozkwitu buddyzmu w północnej Indii w pierwszych wiekach n.e. Kanon buddyjski, zachowany w całości na Cejlonie w języku palijskim, dochował się w sanskrycie tylko w drobnych fragmentach. Ale posiadamy w języku sanskryckim lub tzw. sanskrycie mieszanym niejedno ciekawe dzieło dotyczące buddyzmu i samego Buddy. Takim jest przede wszystkim fantastyczny życiorys Buddy *Lalita Wistara* (*Rozsnuć gry*), pełen nadzwyczajnych cudów, superlatywów wszelkiego rodzaju, wielkich liczb, jak np. 84 000 bębnow, które wzywały Buddę do zejścia na ziemię, licznych epizodów z jego życia, wyolbrzymionych i upoetyzowanych. Są i inne życiorysy Buddy, nieco mniej fantastyczne jak *Mahāwastu* (*Wielka rzecz*) lub *Saddharmapundarīka* (*Lotus dobrej nauki*), przedstawiająca na ogół już późniejszą fazę buddyzmu. Utwory te mogą być zaliczone do rodzaju: *życiorysy fantastyczne*. Należą one już w znacznej części do kierunku nauki buddyjskiej, zwanego „Wielkim Wozem” (*Mahājāna*), w odróżnieniu od buddyzmu cejlońskiego, zwanego Hīnajāna (*Mały Wóz*).

Kanonem religijnym Mahājāny są pisma zwane sūtra, nie są to jednak sūtry znane nam z *Wedāngi*, mają one raczej charakter purān i pochodzą z I—V w. n.e. Dzieła te są mieszaniną adoracji Buddy i jego wcieleń z rozważaniami filozoficznymi, głównie o nierealności świata. Tworzą one niewątpliwie osobny rodzaj literacki jako „sūtry m ā h ā janistyczne”. Do Mahājāny należy szereg pisarzy komentatorów sūtr lub autorów dzieł religijno-filozoficznych, jak Nāgārdżuna, Asanga, Vasubandhu i in. Dignāga jest twórcą logiki. Jedynym poetą wybitnym wśród mahajanistów był Śāntidewa (prawdopodobnie z VII w. n.e.), autor wzniosłego poematu religijnego *Bodhicarjāvatāra* (*Wejście*

w życie prowadzące do oświecenia). Liczne bardzo są pisma wyjaśniające doktrynę „Wielkiego Wozu”; tworzą one rodzaj egzegeza sūtr Mahājāny. Specjalnym rodzajem są jeszcze tzw. māhātmy, gloryfikacje świętych miejsc, będące jednocześnie przewodnikami dla pielgrzymów, oraz dhārāni, teksty zawierające różnego gatunku egzorcyzmy.

Drugi odłam buddyzmu, Hinajāna, ma zawartą całą swą główną literaturę w Kanonie, składającym się z 3 części: 1. *Winaja* (dyscyplina), 2. *Sutty*, 3. *Abhidhamma* (egzegeza teologiczna). *Winaja* zawiera przepisy życia klasztornego dla mnichów i mniszek, codziennego ich zachowania się, spowiedzi itp. Poza tym spotykamy tu niejedną ciekawą legendę lub opowieść. *Abhidhamma* składa się przeważnie z jałowych traktatów teologicznych. Najważniejsza jest część II *Sutty* (pāli *Sutty*), zawierająca w czterech zbiorach i 15 traktatach bardzo obszernie wyłożoną całą naukę Buddy. W samym Kanonie mamy podaną klasyfikację rodzajów literackich Kanonu, a właściwie sūtt: 1. Przemowy Buddy prozą; 2. przemowy prozą i wierszem; 3. komentarze; 4. strofy (*Gāthā*); 5. zbiór trafnych sentencji (*Udāna*); 6. krótkie przemowy (*Itiwuttaka*); 7. dżātaki (historie z poprzednich wcieleń Buddy); 8. sprawozdania o cudach; 9. nauki w formie pytań i odpowiedzi. Można by w *Suttach* wyodrębnić parę innych rodzajów literackich, jak np. *Mahāpawarīnibhāna Sutta* (Wielka opowieść o śmierci Buddy) lub *Anguttaranikāya* (krótkie pouczenia ułożone kolejno według liczby traktowanych przedmiotów), można by też przemowy Buddy prozą oraz prozą i wierszem połączyć w jeden rodzaj.

W literaturze palijskiej pozakanonicznej należy wyróżnić następujące rodzaje:

Dialogi filozoficzne: *Milindapañha* — rozmowy mnicha buddyjskiego Nāgaseny z królem greckim Menandrem.

Komentarze, bardzo liczne i obszerne do pism buddyjskich, m. i. *Buddhaghosy*, *Visuddhi Magga* (*Droga Oczyszczenia*) oraz komentarz do *Dhammapady*, ilustrowany licznymi opowieściami, legendami i in.

Żywoty Buddy w poprzednich wcieleniach i w ostatnim jego wcieleniu na ziemi (*Nidāna*).

Kroniki historyczne: *Dīpawamsa* (*Historia wyspy*), i druga dłuższa i bardziej poetycka *Mahāwamsa* (*Wielka historia*).

Reasumując, wyróżnić dadzą się w literaturze buddyjskiej następujące rodzaje literackie:

W sanskrycie:

1. Życiorysy fantastyczne Buddy.
2. Sūtry mahājānistyczne.
3. Egzegeza sūtr mahājānistycznych.
4. Utwory religijno-filozoficzne.

5. Poemat religijny *Sāntidewy*.
6. Gloryfikacje świętych miejsc (*māhātmja*).
7. *Dhāraṇī* (egzorcyzmy).

W palijskim:

- a. Kanon palijski:
 8. Dyscyplina zakonna (*Winaja*).
 9. Teksty teologiczne (*Abhidhamma*).
10. *Sutty*, p. wyżej.
- b. Literatura pozakanoniczna:
 11. Dialog filozoficzny.
 12. Komentarze.
 13. Żywoty *Buddhy*.
 14. Kroniki historyczne.

V

Bardzo obszerna jest również literatura dżainicka wyznawców Dżiny, inaczej *Mahāvīry*, który działał w tej samej epoce, co *Buddha*. Pisana jest w sanskrycie i *prākrycie*, a na ogół jest w dużej zależności od literatury indyjskiej sanskryckiej. Kanon religijny dżainów, który się dochował, zwany jest *Siddhānta* lub *Āgāma* i składa się z 24 głównych traktatów: 12 *anga* i 12 *upānga* (członów większych i mniejszych) oraz z 22 dalszych traktatów. Dzieła te nie powstały w jednym czasie, najstarsze ich części pochodzą prawdopodobnie z III—II w. p.n.e. Główną zasadą nauki Dżiny była *a h i m s a* (nieszkodzenie nikomu) i pisma dżainistów przepełnione są zaklęciami i błaganiami, by nie przekraczać nigdy tej zasady; poza tym liczne są przepisy dla mnichów, traktaty o cnotliwym życiu, zwalczanie heretyckich poglądów, przestrogi dotyczące niebezpieczeństw grożących mnichom itp. Jest i opowiedziany szeroko żywot Dżiny i dogmatyka dżinizmu, a jednocześnie z tym wszystkim liczne legendy, opowieści, komentarze, pisma naukowe itp. Kanon jest więc mieszaniną tego wszystkiego, co leżało w zasięgu zainteresowań mnichów i ascetów — ma on niektóre piękne i ciekawe fragmenty, ale na ogół giną one w powodzi scholastycznych rozważań.

Drugim działem literatury dżainickiej, bardzo obfitym, są różne zbiory opowieści traktujące o żywotach poprzedników Dżiny, a także różne zbiory legend oraz bajek i przypowieści świeckich. Najwybitniejszym pisarzem dżainickim był *Hemacandra*, autor wielkiego poematu *Żywoty 63 świętych mężów*, z wplecionymi w opowiadanie legendami i baśniami.

Trzecim działem są hymny na cześć „Świętych“, wynoszące nad wszystko ascezę i otrząsające się na nędzne uciechy tego świata.

Ostatecznie więc można ustalić w pismach dżainickich 4 główne rodzaje literackie:

1. Kanon.
2. Opowieści, legendy, bajki.
3. Żywoty dżainickich „świętych mężów“.
4. Liryka religijna.

Z przeglądu tego widzimy, że utwory literackie w epoce wedyjskiej, prócz może krótkich sūtr, nigdy niemal nie stanowią samodzielnych rodzajów literackich, lecz są z reguły połączeniem kilku rodzajów. Tak już *Rgweda* obok hymnów religijnych zawiera parę dialogów dramatycznych i parę poezji świeckich. *Atharwaweda* obok poezji ludowej w formie zaklęć, uroków, przekleństw, egzorcyzmów, ma hymny kapłańskie poświęcone różnym bóstwom wedyjskim, a obok tekstów wierszowanych występuje w niej proza. Podobne połączenie prozy z wierszami będziemy mieli odtąd we wszystkich prawie pismach tej epoki, które zresztą prawie zawsze są anonimowe, tak samo jak olbrzymie dzieło następnego okresu *Mahābhārata*, przypisywane przez tradycję mitycznemu Wjasie. W *Mahābhāracie*, jak widzieliśmy wyżej, można znaleźć najrozmaitsze rodzaje literackie. Ale już drugie z kolei wielkie epos indyjskie *Rāmājana* jest utworem jednego poety, nie całkowicie co prawda, gdyż pierwsza i ostatnia (siódma) księga epopei dodane zostały z czasem przez anonimowych autorów, a nadto zapewne i niejednen epizod w 2—6 księdze jest dziełem późniejszych rapsodów lub przepisowaczy. Od *Rāmājany* rozpoczyna się trzecia, klasyczna epoka literatury indyjskiej — teoretycy uważają tę epopeję za ādikawję, tj. pierwszy wielki poemat artystyczny. Pod jego wpływem pisał swe poematy Aśwaghosza, odbicie opisów i obrazów *Rāmājany* znajdujemy w całej późniejszej literaturze klasycznej. Autorzy klasyczni są znani przynajmniej ze swych imion i dzieł, anonimowych twórców prawie nie ma. Mamy w tym okresie utwory literackie jednolite, teoria nie aprobeuje łączenia rodzajów literackich, a utwory prozą i wierszem zepchnęła do specjalnego rodzaju czambu, który zresztą nie wydał żadnego wybitniejszego dzieła. Jedynie zbiory bajek zachowały w celach dydaktycznych formę prozy przeplatanej sentencjami, a także i w niektórych dramatach występują wiersze gnomiczne zapewne dla efektu scenicznego. Poza tym istnieją w Indii liczne antologie aforyzmów, jak np. wydana w 1957 r. w Harvard Oriental Series *Subhāshita ratnakosha* (*Skarbiec pięknych powiedzeń*), stanowiące właściwie osobny rodzaj literacki.

PROBLÈMES DES GENRES LITTÉRAIRES DANS LA LITTÉRATURE ET DANS LA POÉTIQUE INDIENNES

Résumé

I. Les oeuvres de l'époque védique qui constituent la „révélation“ (*śruti*), notamment les quatre veda: *Rgveda*, *Sāmaveda*, *Yajurveda* et *Atharvaveda*; les textes exégétiques de Brāhmana; mystiques d'āranyaka et philosophiques d'upanishad, représentent chacune pour sa part un genre littéraire différent. Les oeuvres appartenant à la tradition (*smṛti*), appelées *Vedāṅga*, forment un ensemble de six traités subsidiaires: phonétique, rituel, grammaire, étymologie, métrique, astronomie. Le trait commun de ces ouvrages, connus sous le nom de sūtra — „aphorismes“ ou plus exactement „fils conducteurs“, est le style d'une concision extrême. C'est pourquoi tous ces sūtra sont considérés comme un seul genre littéraire. A cause de ce style condensé les sūtra, conçus d'abord comme aide-mémoires dans l'enseignement, sont presque complètement incompréhensibles sans commentaire. C'est l'époque, où on a commencé à écrire les commentaires en créant ainsi un nouveau genre littéraire qui avec le temps s'étendit sur toute la littérature indienne comme un moyen très puissant d'exégèse et de critique.

En somme, dans la littérature védique on est parvenu à distinguer 9 genres littéraires:

1. *Le Rgveda*, hymnes adressées aux diverses divinités.
2. *L'Atharvaveda*, recueil d'hymnes et de conjurations.
3. *Le Sāmaveda*, recueil de mélodies et de versets.
4. *Le Yajurveda*, prières et formules sacrificielles.
5. Les brāhmana, textes de la science sacrificielle, en prose,
6. Les āranyaka, textes de la forêt, méditations mystiques sur le sacrifice.
7. Les upanishad, textes philosophiques.
8. Les sūtra, aphorismes, sur les diverses branches de l'exégèse védique.
9. Les commentaires.

II. A l'époque de la poésie épique deux grandes épopées, le *Mahābhārata* et le *Rāmāyana*, se dressent naturellement au premier plan — l'une comme épopée héroïque, l'autre comme épopée soi-disant romantique, en constituant ainsi les deux dominants genres littéraires de l'époque. Le *Mahābhārata* qui ne saurait être l'oeuvre d'un seul poète, comprend de grands textes didactiques au contenu très varié (livres XII, XIII) et de nombreux épisodes appartenant à des genres littéraires les plus divers. Le *Rāmāyana* par contre, est attribué à un seul poète Valmiki. Cette épopée n'est pas surchargée d'épisodes comme le *Mahābhārata*, mais tout de même quelques digressions heureuses qu'on trouve dans le *Rāmāyana* nous permettent d'établir un genre littéraire presque inexistant jusqu'alors dans la littérature indienne, notamment: la description poétique de la nature.

Les grands récits antiques appelés purāṇa, avec des récits secondaires du même genre connu sous le nom upapurāṇa, nous transmettent les faits et les histoires les plus variés depuis la création du monde jusqu'aux descriptions de lieux sacrés.

Se rapprochent des purāṇa les écrits de tantra, manuels de rites des diverses sectes hindoues servant à des fins magiques et à des fins religieuses.

Ainsi dans l'époque de la poésie épique on peut distinguer les genres littéraires suivants:

1. L'épopée héroïque (le *Mahābhārata*).
2. L'épopée romantique (le *Rāmāyana*).
3. Textes didactiques du *Mahābhārata*.
4. Récits antiques (*purāna* et *upapurāna*).
5. Écrits religieux et magiques du tantra.
6. Poèmes (*Nala* et *Damayantī*).
7. Poèmes philosophiques (*Bhagavadgītā*).
8. Contes fantastiques.
9. Élégies (*Lamentations de femmes*, *Mahābhārata* XI).
10. Hymnes aux dieux (*hymne à Sūrya*).
11. Textes gnomiques (aphorismes de Vidura).
12. Descriptions poétiques dans le *Rāmāyana*.
13. Description de l'enfer (*Mahābhārata* XVIII).

III. A l'époque classique on rencontre une diversité considérable des genres littéraires. Le premier rang revient ici au genre *mahākāvya* (le grand poème), avec les trois chefs-d'oeuvre de Kālidāsa. A ce genre littéraire appartiennent indubitablement aussi les deux poèmes d'Açvaghosha. À la suite de *mahākāvya* se rangent d'autres spécimens de la poésie classique: littérature narrative en vers et en prose, les contes, légendes, mythes, les fables, littérature scientifique qui se distingue sensiblement des *sūtra* védiques et à la fin le drame et le campu.

La liste complète est la suivante:

En vers:

1. Les grands poèmes (*mahākāvya*).
2. Poésie gnomique (*Bhartrhari*).
3. Poésie érotique (*Amaru*).
4. Poésie religieuse (les hymnes).
5. Lyrique mystique (*Gītagovinda*).
6. Chronique historique (*Rāyatarangini*).
7. Traités scientifiques (*Śāstra*).
8. Poétique (*Dandin Kavyādarśa*).
9. Ouvrages satiriques (*Damodava*).
10. Recueils de contes, de mythes, de légendes.
11. Fables (*Pancatantra*).

En prose

12. Romans (*Daçakumaracarita*).
13. Nouvelles, récits, contes (25 contes de *Vetala*).
14. Manuels de l'amour (*Kamasutra*).
15. Traités sur politique (*Arthaçāstra*).
16. Traités philosophiques.
17. Le drame (*Nātaka*, *Prakarana*, *Prahasana* et d'autres).
18. Tchampū (prose et vers).

IV. La littérature des bouddhistes qui étaient séparés de la communauté brahmanique par leur religion, se divise en deux branches: le *Mahāyāna* du Nord de l'Inde en *sanskrit* et le *Hīnayāna* principalement à Ceylan, en *pāli*.

Le canon bouddhique en *sanskrit* n'est préservé qu'en fragments, ainsi la littérature bouddhique en *sanskrit* ne contient, en général, que des oeuvres postcanoniques, dès le premier siècle de notre ère, appartenant principalement au *Mahāyāna*.

Le fondement des écrits bouddhiques en pāli est le canon (*Tipitaka*), réparti en trois sections: *Vinaya*, *Sutta*, *Abhidhamma*. À la suite du canon vient une abondante littérature postcanonique.

Les genres littéraires de la littérature bouddhique peuvent être classés comme suit:

a. En sanskrit ou en sanskrit mixte (*Mahāyāna*):

1. Les biographies fantastiques du Bouddha (*Lalita Vistara* — *Développement des jeux*; *Mahavastu*).
2. Sūtra mahāyānistes (*Prajñā*, *Pāramitā* et d'autres).
3. Poésie mahāyāniste (Cantideva: *Bodhicaryāvatāra*).
4. L'oeuvre philosophique du Mahāyāna.
5. L'exégèse des sūtra mahāyānistes.
6. La glorification des lieux de pèlerinage (*Mahātmya*).
7. Les exorcismes (*dhārāni*).

b. En pāli (*Hināyāna*):

Le Canon:

8. *Vinaya* (discipline) — les traités relatifs à la vie quotidienne des moines et des nonnes, à l'organisation de la communauté, à la confession etc.
9. *Abhidhamma* („l'approfondissement de la religion“), explications scolastiques. *Sutta* — ce grand recueil de nombreux discours du Bouddha, ainsi que d'autres textes sur sa doctrine religieuse, est le plus important de tout le canon. On trouve dans le canon même le classement des genres littéraires de ce recueil, notamment.
10. (1) Discours en prose.
11. (2) Discours en prose et en vers.
12. (3) Explications, commentaires.
13. (4) Stances.
14. (5) Maximes mémorables.
15. (6) Discours plus courts.
16. (7) Les vies antérieures du Bouddha (*Jātaka*).
17. (8) Miracles.
18. (9) L'enseignement par questions et réponses. Littérature postcanonique
19. Dialogues philosophiques (*Milinda pañha* — *Questions du roi Ménandre*).
20. Commentaires, particulièrement les grands commentaires d'Açvaghosa sur les *Jātaka* et sur le *Dhammapada*.
21. Chroniques historiques: *Dīpavamsa* (*Histoire de l'île*) et *Mahāvamsa* (*La grande histoire*).

Une grande littérature en sanskrit et en prākṛit possèdent aussi les jaina, adeptes de la religion fondée par Jina ou Mahavīra, contemporain du Bouddha. Leur canon consiste en 46 traités dont les plus importants sont les 12 anga et 12 upāṅga (membres et membres secondaires). Le canon consacré en principe aux questions de la religion, de l'ascétisme, de la vie monacale, contient aussi des hymnes, des légendes, des récits édifiants, des classifications diverses et d'autres textes plus ou moins hétérogènes.

En dehors du canon la littérature jainiste abonde en fables, contes, récits et en poèmes (*Purāṇa*) consacrés à la glorification des saints jainistes. Le célèbre poète Hemacandra (XII siècle) composa à ce sujet un grand poème *Biographies des 63 grands hommes*.

Ainsi on distingue dans la littérature des jaïna :

1. le Canon.
2. Légendes, contes, récits, fables.
3. Poèmes religieux.
4. Lyrique religieuse.

À la fin, il est à remarquer que les oeuvres littéraires plus anciennes, comme les textes védiques, le *Mahābhārata*, le canon bouddhique ou celui des jaïna sont les compositions mixtes produites par la fusion de plusieurs genres littéraires, et que c'est seulement depuis l'époque classique, dès les premiers siècle de notre ère, qu'une oeuvre de la littérature se confine, comme règle, dans un seul genre littéraire.